

Een belangwekkende figuur in de Nederlandse cultuurgeschiedenis

– O.W. Dubois –

Transparant 13.2 (mei 2002) 33-35

Recensie n.a.v. Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940* (Amsterdam: Balans, 2001) 556 blz., € 38,57

Menno ter Braak (1902-1940) was een figuur van betekenis in de Nederlandse culturele wereld van het interbellum. Hij genoot faam als literatuur- en filmcriticus en als schrijver van een aantal erudiete essays, waarin hij zich rekenschap gaf van eigen houding tegenover cultuur en maatschappij. Bekende bundels zijn *Het carnaval der burgers. Een gelijkenis in gelijkenissen* (1930), *Afscheid van domineesland* (1931), *Politicus zonder partij* (1934) en *Van oude en nieuwe Christenen* (1937). Tevens schreef hij een tweetal romans.

Met Du Perron en Vestdijk behoorde Ter Braak tot de Forumgeneratie, die in literatuur en leven voor alles zocht naar de persoonlijkheid. Aan deze door een naoorlogse generatie bewonderde figuur heeft de cultuurhistoricus en literatuurwetenschapper Hanssen, medebestuurder van de *Briefwisseling van Huizinga*, een tweedelige biografie gewijd, waarvan het eerste deel nu voor ons ligt.

Menno ter Braak groeide op in een doktersgezin in Eibergen. In het gezin, dat door de moeder gedomineerd werd, heerste een door het vrijzinnig christendom gestempelde idealistische sfeer, en tot aan zijn vertrek naar Amsterdam, waar hij geschiedenis ging studeren en zou promoveren op een proefschrift over de middeleeuwse Duitse keizer Otto III, onderging de jonge Ter Braak hiervan sterk de invloed en kon hij gelden als een idealist pur sang.

In Amsterdam veranderde dit. De auteur beschrijft hoe hier de omslag plaatsvond van idealisme naar nihilisme en Ter Braak het geloof in de absolute idealen van goedheid, schoonheid en waarheid verloor. Ten grondslag hieraan lag de verbijsterde en vernederende ervaring van de ontgroening. Vanaf toen wist en voelde hij dat de mens tot het meest verschrikkelijke in staat is en hij huiverde hiervoor. Deze ervaring wist hij echter te transformeren: “Bewonderenswaardig is dat Ter Braak weer overeind wist [34] te komen en deze traumatische ervaring op productieve wijze een plaats wist te geven in zijn levens- en cultuurbeschouwing, niet in de vorm van een doemscenario, maar als een uiterste poging om het verlies te definiëren als winst: is er een toekomst mogelijk zonder een laatste beschermende zekerheid en illusie, zonder een permanent evenwicht – een toekomst voor een cultuur, getekend door het verlies?” (187).

Een tweede existentiële ervaring was de kennismaking met Johanna Pianten-Koch, een knappe en begaafde doktersvrouw uit Neede. Er ontwikkelde zich een liefde die niet gerealistiseerd kon worden (er was hier in sterke mate sprake van *Entsagung*), maar Ter Braaks gevoelens voor haar waren diep en intens. Haar aantrekkingskracht op hem lag in de zeldzame vereniging van twee tegengestelde kanten: “Je hebt sterke inspiratieve en anregende talenten, terwijl je toch ook weer een echte moeder bent” (277).

Een derde diep ingrijpende ervaring, die Ter Braak voor zijn persoonlijke en intellectuele ontwikkelingsgang (twee aspecten die bij hem niet te scheiden zijn) zelf van groot belang heeft geacht en waarop hij dankbaar terugblikte, was de lezing van Carry van Bruggens *Prometheus* (1919), een studie over de ontwikkeling van het individualisme in de

literatuur. Dit boek, zo schreef hij in *Politicus zonder partij*, had hem uit zijn chaos verlost en zichzelf doen ontdekken.

We komen hier bij het voor Ter Braak zo belangrijke thema van de bevrijding. Bevrijding van alle overgeleverde en verstarde patronen, van gesloten levens- en wereldbeschouwingen. Zijn ideaal was volstreekte openheid en onafhankelijkheid: “Er moet, zo redeneerde hij, een superieure, onburgerlijke, wijze van leven bestaan waarin de dood haar angstwekkende gedaante verliest en een creatieve kracht wordt. Deze kracht formuleerde hij als een ‘scheppend vernietigen’: de verbinding tussen dood en liefde, met andere woorden, een demonische liefde. Het is deze ‘demonische liefde’ die aan de basis staat van Ter Braaks vaak zeer paradoxale, naar het mystieke neigende manier van denken” (40). Hanssen noemt hem niet, maar ook Puchinger wees op dit mystieke aspect bij Ter Braak, daarbij een vergelijking trekkend tussen de geloofsascese van de middeleeuwse mystica Zuster Bertken en de ascese van het intellect bij Ter Braak.

In zijn *Carnaval der burgers*, waarin de tegenstelling tussen burger en dichter centraal staat – een schijntegenstelling overigens omdat de burger een realiteit en de dichter slechts een paradijsgestalte en dus een idealiteit is – heeft hij geprobeerd, daarbij geïnspireerd door de Hguren Settembnni en Naphta uit Thomas Manns *Der Zauberberg*, deze intellectualistische mystiek te verwoorden, aldus Hanssen.

Zoals gebruikelijk in een moderne biografie wordt ook hier tamelijk veel aandacht gegeven aan het liefdesleven van de hoofdpersoon. Behalve mevrouw Planten-Koch waren er nog andere vrouwen in Ter Braaks leven voor wie hij meer of minder intense gevoelens heeft gekoesterd. In zijn verhouding tot de vrouw en het huwelijk was onmiskenbaar sprake van dualiteit: enerzijds een sterk verlangen naar duurzaamheid en geborgenheid, anderzijds afkeer van zekerheid en handhaving van zijn vrijheid. Tragiek en verbroken verhoudingen konden dan ook moeilijk uitblijven.

De beschrijving daarvan is vooral van [35] belang vanwege het licht dat daardoor op de persoon van Ter Braak geworpen wordt en waarbij het beeld, dat ook uit de omgang met anderen opjst, van een nogal gereserveerde persoonlijkheid ontstaat. Op overtuigende wijze maakt Hanssen echter duidelijk dat achter deze reserve een voor weinigen waameembare grote gevoeligheid school; voor hem staat het vast dat Ter Braak in plaats van een harmoniemens of een klassieke persoonlijkheid eerder een romantisch type was. Gezien de hierboven aangehaalde en sterk romantisch geladen woorden over scheppende vernietiging en de verbinding tussen dood en liefde (een typisch romantisch thema), lijkt mij deze conclusie juist.

Deze met veel invoelingsvermogen en ingehouden bewondering geschreven biografie geeft een goed inzicht in de betekenis van Ter Braak en het nauwe verband tussen zijn persoonlijkheid en werk. Na lezing kan men zijn bewondering voor de wijze waarop hij spanningen binnen eigen persoonlijkheid in grote intellectuele creativiteit heeft weten te transformeren niet onthouden.

Bewondering is ook op zijn plaats voor Ter Braaks grote eruditie en veelzijdigheid. Tegelijkertijd kan men mét Huizinga, die Ter Braaks formaat overigens graag erkende, het betreuren dat de polemist in Ter Braak, met zijn spel van paradoxen, een wereld van kennis, waarheid, schoonheid en goedheid heeft versmaad. Huizinga schreef dit naar aanleiding van *Politicus zonder partij*, maar het oordeel kan waarschijnlijk voor veel van Ter Braaks werk gelden. Dit is jammer, temeer daar Ter Braak wel degelijk in staat was tot een bewondering waarbij polemiek en negativiteit verdwenen. Zijn bewonderende essays over de dichter Der Mouw en *Prometheus* van Carry van Bruggen bewijzen dit. Had hij zijn talent gericht op bouwen en niet op *creatieve destructie*, dan was zijn betekenis groter geweest dan nu. Niettemin blijft hij een belangwekkende figuur in de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Het is de verdienste van Hanssen dit overtuigend te hebben aangetoond.